

Mütekaddimûn Dönemi İmâmiyye Şî‘ası’nda Sünnet Anlayışı: İmâmiyye’ye Göre *İmamların Sünnetinden Söz Edilebilir mi?**

PEYMAN ÜNÜGÜR TEKİN

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Theology, Türkiye
peyman.unugur@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6572-8770>

Öz

İmâmiyye mezhebine göre imamların sünnetin kaynağı mı yoksa onun aktarıcısı mı olduğu hususunda farklı görüşler söz konusudur. Son dönemde İmâmî müellifler tarafından yapılan hadis ve sünnete dair çalışmalarda, sünnetin mahiyetinin daha ziyade müteahhirûn dönemi İmâmî üşûlcülerinin görüşleri üzerinden ele alındığı görülür. İmâmiyye’nin teşekkül sürecinde hakim olan sünnet anlayışının keyfiyetiye çoğunlukla göz ardı edilir. Oysaki teşekkül sürecinde rol oynayan mütekaddimûn dönemi ulemasının yaklaşımı, mezhebin sünnet anlayışının şekillenmesinde mühim bir etkiye sahip olmalıdır. İmâmiyye’nin hadis ve sünnet anlayışına dair Türkiye’de yapılan çalışmalar arasında, bu mezhebe göre sünnetin mahiyetini doğrudan konu alan bir çalışma tespit edilememiştir. Meseleye satır aralarında değinen çalışmalarda daha ziyade çağdaş İmâmî çalışmalar kaynak alınmış, bilhassa mütekaddimûn dönemi eserleri ve dolayısıyla bu dönemde hâkim olan sünnet anlayışı göz ardı edilmiştir. Batı’da yapılan çalışmalarda meselenin daha ziyade imamların bilgisinin kapsamı bağlamında ele alındığı görülür. Ancak bunlarda da yine *imamların sünneti* olgusunun üzerinde ayrıntılı şekilde duran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada *imamların sünneti* meselesi merkeze alınmış; mütekaddimûn döneminde mezhep ulemasınca ortaya konan sünnet anlayışının tespiti ve bu doğrultuda mütekaddimûn dönemi ulemasına göre imamların Hz. Peygamber’e ilave olarak müstakil bir sünnet ihdas edip etmedikleri hususunun açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Çalışmada mütekaddimûn döneminde etkin olan hem aḥbârî hem de uşûlî ulema tarafından kaleme alınan hadis, fıkıh, uşûl ve sair eserlerdeki sünnet kullanımları araştırılarak kelimenin imamlara nispetle kullanılıp kullanılmadığı ve buna ilave olarak fıkıh ve uşûl eserlerinde imamlardan nakledilenlere sünnetvari bir fonksiyon yüklenip yüklenmediği belirlenmeye çalışılmıştır. Söz konusu tespitler yapılırken imamlara atfedilen ilahi bilgilendirmeye muhatap olma ve ismet niteliklerinin, imamların sünneti görüşüyle ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği hususu da irdelenmiştir. Mütekaddimûn dönemi eserleri üzerindeki incelemeler aracılığıyla, sünnetin şer‘î ahkamla sınırlandırılarak yalnızca Hz. Peygamber ile ilişkilendirildiği, şer‘î ahkam konusunda hüküm koyma yetkisinin yalnızca Hz. Peygamber’e has kılınarak imamlara bunlar üzerinde -ekleme ya da çıkarma bakımından- herhangi bir tasarruf yetkisi öngörülmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, İmâmiyye, On İki İmam, İlham, ‘İşmet.

The Understanding of Sunnah in the Mutaqaddimün Period of İmâmiyya: Is It Possible to Speak of the Sunnah of the İmâms according to the İmâmiyya?

Abstract

In the İmâmî school of thought, there are varying views on whether the İmams are the source of the Sunnah or merely its transmitters. Recent works on hadith and Sunnah by İmâmî scholars tend to approach the nature of the Sunnah based on the perspectives of later İmâmî uşûl scholars. The understanding of the Sunnah that dominated during the formative period of the İmâmî school is often overlooked. However, the approach of the early scholars (mutaqaddimün) during the formative period should have significantly influenced the shaping of the sect's understanding of the Sunnah. Among the studies conducted in Turkey on the İmâmî understanding of hadith and Sunnah, there appears to be no direct examination of the nature of the Sunnah according to this school. In works that touch upon the issue in passing, contemporary İmâmî studies are usually referenced, and the works of the early period (mutaqaddimün) and thus the prevailing understanding of the Sunnah during that period are neglected. In studies conducted in the West, the issue is often considered in the context of the scope of the İmams' knowledge. However, there too, a detailed study focusing on the concept of the Sunnah concerning the İmams is lacking. Therefore, this study centers on the issue of the Sunnah of the İmams; it aims to identify the understanding of the Sunnah presented by the sect's scholars during the early period (mutaqaddimün) and to clarify whether, according to these scholars, the İmams, in addition to the Prophet, established an independent Sunnah. The study investigates the uses of the term Sunnah in hadith, fiqh, uşûl, and other works written by both aḥbârî and uşûlî scholars active during the early period, determining whether the term is used in relation to the İmams and whether the reports transmitted from the İmams are given a Sunnah-like function in jurisprudential and uşûl works. In making these determinations, the study also examines whether the attributes of divine inspiration and infallibility attributed to the İmams can be linked to the concept of the Sunnah of the İmams. Through examinations of the works from the early period, it is concluded that the Sunnah is limited to legal rulings and is associated solely with the Prophet. The authority to establish legal rulings is exclusively reserved for the Prophet, with no provision for the İmams to make additions or subtractions to these rulings.

Keywords: Ḥadîth, Sunnah, İmâmiyya, Twelve İmâms, İlhâm, ‘İşmah.

Giriş

Ehl-i Sünnet ve Şî‘a ayrışmasının temelinde yatan imamet meselesi, İmâmiyye Şî‘ası'nın sünnet ve hadis anlayışlarının şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Bunun hadis alanına yansımaları, ismet sıfatına sahip oldukları kabul edilen on iki imamdan nakledilenlerin de hadis kapsamına alınması şeklinde tezahür eder. Burada netleştirilmesi gereken önemli bir husus, imamların sözlerini işin içine katarak hadisin tanımı konusunda Sünni ekolden farklı bir tutum benimseyen İmâmiyye'nin, buna ek olarak imamları birer sünnet koyucu olarak da kabul edip etmediğidir. Başka bir ifadeyle

İmâmiyye'ye göre Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu sünnete ilaveten imamlar da yeni sünnetler ihdas etmişler midir?

İmamların ilham yoluyla bilgilendirildiklerine dair İmâmî kaynaklarda yer alan bilgiler İmâmiyye'ye dışarıdan bakan bir kimsenin imamların da birer sünnet koyucu olarak kabul edildiği izlenimini edinmesine neden olabilir. Nitekim İmâmî hadis kaynaklarında imamların ilham yoluyla bilgilendirildiklerine dair çok sayıda rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlere göre onların bilgisi yaşadıkları süre boyunca sürekli artmıştır. Benzer şekilde İmâmî üşülcüler de genel olarak böyle bir ilhamı mümkün görürler. Dolayısıyla konumuz açısından İmâmiyye'nin ilham bilgisiyle neyi kastettiği, mezhebe göre bu bilginin imamların yeni sünnetler ihdas etmesine kaynaklık edip etmediği açıklığa kavuşturulmalıdır. Yine ma'şûm bir imam kabulünün de sünnet ihdası ve aktarımındaki rolü netleştirilmesi gereken hususlardan bir diğeridir.

İmâmiyye'nin sünnet ve hadis anlayışlarını çeşitli yönleriyle inceleyen birçok çalışma mevcuttur. Mezhebin kendi içinden müelliflerin meseleye dair çalışmalarını öncelikli olarak zikretmek gerekir. Son dönemin önde gelen İmâmî müelliflerinden Murtađâ el-'Askerî'nin, sünneti yalnızca Hz. Peygamber'e atfetme konusunda özel bir gayret içinde olduğu görülür. 'Askerî Türkiye'de düzenlenen bir konferansta sunduğu tebliğde bu bağlamdaki görüşlerini sunmuştur.¹ Yine son dönemin velut müelliflerinden Haydar Hıbullâh, bu konulara dair en kapsamlı çalışmaları yapan isimdir. Mezhebin sünnet anlayışını tarihi süreç içerisinde ele aldığı *Nazariyyet's-Sunne fî'l-Fikri'l-İmâmiyyi's-Şî'i*,² sünnet ve hadisin hücciyetini ele aldığı iki çalışması *Hucciyyetu's-Sunne fî'l-fikri'l-İslâmî*³ ve *Hucciyyetu'l-Ĥadîs*⁴ adlı kitapları bu bağlamda zikredilebilir. Hıbullâh konumuzla doğrudan alakalı *Hucciyyetu's-Sunne* kitabında, imamların sünneti konusuna çok kısa şekilde temas eder. Buradaki ifadelerinden onun imamlardan sadır olanların da sünnetin kapsamına dahil edileceği görüşünü isabetli bulduğu anlaşılmaktadır.⁵ MuĤammed TaĤî Ĥakîm de *es-Sunne fî's-Şerî'ati'l-İslâmiyye* adlı kitabında imamların sünnetinin varlığını sunduğu delillerle ortaya

* Daha fikir aşamasındayken yaptığımız müzakerelerle konunun ve içeriğin somutlaşmasına katkı sunan Ayşe Uzun'a, müsvedde halini titiz bir şekilde okuyarak yazıyı tahkim etmeme yardımcı hususlara işaret eden Recep Gürkan Göktaş'a, emek mahsulü geri bildirimleriyle yazının son halini almasında payları bulunan kıymetli hakemlere ve dergi editörlerine müteşekkirim.

¹ Murtađâ el-'Askerî, "Şî'a'ya Göre Sünnetin Dindeki Yeri," 263-277.

² Hıbullâh, *Nazariyyet's-Sunne*.

³ Hıbullâh, *Hucciyyetu's-Sunne*.

⁴ Hıbullâh, *Hucciyyetu'l-Ĥadîs*.

⁵ Hıbullâh, *Hucciyyetu's-Sunne*, 40.

koymaya çalışır.⁶ Bunlar dışında konumuzla doğrudan alakalı bir çalışma tespit edilememiştir. Çağdaş mezhep mensuplarının usul-i fıkıh ve usul-i hadis kitaplarında sünnete yükledikleri ıstılahi anlamın tespitiye müstakil bir çalışmaya konu edilebilir.

İkinci olarak Türkiye’de yapılan çalışmalara bakıldığında, bunlar arasında sünnet ve hadisin kaynaklık değerini ele alanlar ve mezhep mensuplarının ortaya koyduğu hadis literatürünü, tarih ve usûlünü konu edinen ve bunu yaparken de sünnet konusuna değinen çalışmalar zikredilebilir.⁷ Bu çalışmalardan bazılarında mezhebe göre sünnet tanımları yapılmış, bazılarında hadis-sünnet ayırımına dikkat çekilmiştir.⁸ Söz konusu çalışmalarda sünnetle ilgili bu hususlara değinilmiş olmakla birlikte İmâmiyye’ye göre sünnetin mahiyeti, kapsamlı bir şekilde irdelenmez.⁹ Kuzudişli’nin “Şia’da Kur’an-Sünnet İlişkisi” adlı makalesi bunun istisnasıdır.

⁶ Muḥammed Taḳî Ḥakīm, *Sunnetu fi’ş-Şerī’ati’l-İslāmī*, 29-75.

⁷ Bekir Kuzudişli, *Şia ve Hadis*; İbrahim Kutluay, *Şia’da Hadis Usûlü: Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma*; “İmâmiyye Şiası’na Göre Haber-i Vâhidin Hücciyeti Problemi -Şeyhü’t-Tâife et-Ṭūsî Özelinde,” 63-84; Rahil Alijanov, *İmamiyye Fikhında Sünnetin Delil Oluşu*; Safa Muradov, *Ehl-i Sünnet ve Şia’nın Farklılaşmasında Hadis Rivâyetlerinin Rolü*, 19; Serdar Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*; Ömer Özpınar, *Şii Hadis Tarihi*, 173-181. Suiçmez ise İmâmiyye’ye göre hadis ve sünnet kavramları için ayrı bir başlık açmamakla birlikte kavramsal çerçeve kısmında dağınık bir şekilde bunlara değinir, Yusuf Suiçmez, *Şia Hadis Tarihi*, 26-31. Türkiye’de mezhepler tarihi alanında yapılan bazı çalışmalarda doğrudan sünnet konusuna olmasa da imamların bilgisinin kaynakları ve kapsamı konularına değinilmiştir. Bunlardan bilhassa Metin Bozan’ın *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru* 4 ve 5. Asırlar (s. 125-152) adlı kitabı, hem doğrudan bu çalışmada ele alınan zaman dilimini kapsadığı hem de imamların bilgisi konusunu ayrı bir başlık altında incelemesi bakımından zikredilmelidir. Ayrıca bkz. Halil İbrahim Bulut, *Şia’da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, 280-286.

⁸ Kutluay, *Şia’da Hadis Usûlü*, 78-85; Demirel, *Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, 57-58, 63-64.

⁹ Bu çalışmalardan biri Ömer Özpınar’ın *Şii Hadis Tarihi* adlı kitabıdır. Yazar Şî’a’nın hadis ve sünnet anlayışını ele aldığı yaklaşık sekiz sayfalık bölümde, her iki kavrama İmâmiyye tarafından yüklenen anlamları ortaya koymaya çalışır. Ancak bunu yaparken daha ziyade çağdaş İmâmi müelliflerin çalışmalarından istifade ettiği görülür. Böyle bir durumda hadis ve sünnet konusunda verdiği bilgilerin yararlandığı müellifin görüşüne göre şekillenmesi kaçınılmazdır. Özpınar, *Şii Hadis Tarihi*, 173-181. Kutluay’ın İmâmiyye’ye göre sünnet ve hadisin kaynaklarını ele aldığı makalesi de burada zikredilmelidir. Çalışmada hadis ve sünnetin kaynakları ele alınırken, mezhebin sünnet anlayışı ve “imamların sünneti” meselelerine de kısaca değinilmiştir. Ancak yazar konuya dair görüşlerini sınırlı sayıda mezhep kaynağından hareketle temellendirmiş ve bu çalışmada ulaşılan sonuçlardan farklı olarak İmâmiyye mezhebinde müstakil olarak imamların sünnetinden bahsedilebileceği ve imamların aldığı düşünülen ilhamın da buna kaynaklık ettiğine inanıldığı görüşünü benimsemiştir, İbrahim Kutluay, “İsnâşeriyeye İmâmiyye’ sine Göre Hadis ve Sünnetin Kaynakları,” 179-212. Yine Uyar’ın *Aḥbârîliğe* dair kitabında da yazar imamların sünneti meselesine kısaca temas eder. Yazar öncelikle İmâmiyye’ye göre “imamların, Peygamber’in ilminin vârisleri olduklarını ve bunun neticesi olarak onların aḥbârının Peygamber’in sünneti gibi delil olduğunu” belirtir. Bu ifadelerin mantıki sonucu imamların Hz. Peygamber’den tevarüs ettikleri sünneti devam ettirdikleri ve buna ilave yeni bir sünnet ortaya koymadıklarıdır. Ancak aynı kısmın devamında İmâmiyye’nin Kitap ve Peygamber’in sünnetini teşrî’de yeterli görmediğini, bu sebeple imamların söz, fiil ve takrirlerini de sünnet kapsamına aldığı ifade eder. Uyar’ın aynı kısımda yer verdiği bu iki husus birbiriyle çelişir. Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şia’sında Düşünce Ekolleri-Aḥbârîlik*, 52, 55.

Makalede öncelikle Şî'a'ya göre sünnet tanımlarına yer verilir, ardından da sünnetin Kur'an karşısındaki fonksiyonu; açıklama, *taḥşîş-tak'yîd*, müstakil hüküm koyma ve nesh başlıkları altında ele alınır. Sünnet tanımlarının ele alındığı ilk bölümde, müteahhirûn dönemi Şî'i ulemanın tanımlarına yer verilir. Zira makalede de belirtildiği üzere mütেকaddimûn¹⁰ döneminde yapılmış bir sünnet tanımına, bu dönemden günümüze ulaşmış eserlerde rastlanmaz.¹¹ Her ne kadar belirtildiği üzere erken dönemde sünnetten ne anlaşıldığını tespit etmeyi kolaylaştıran tanımlar yapılmamış olsa da mütেকaddimûn dönemi alimlerinin sünnet kullanımlarından hareketle ona yükledikleri anlamın tespiti mümkündür. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikli olarak amaçlanan, erken İmâmi kaynaklarda sünnet kavramının kullanıldığı anlamların, imamların sünneti şeklinde bir kullanımın söz konusu olup olmadığına tespit edilmesidir. Bunun yanı sıra imamların ma'şûm oldukları ve ilham aldıkları kabullerinin neye tekabül ettiğini göz önünde bulundurarak doğrudan sünnet denmeksizin imamlar için sünnete benzer bir müstakil hüküm koyma yetkisi öngörülüp öngörülmediği belirlenmeye çalışılmıştır. Konuya dair okumalar yapılırken mütেকaddimûn ve müteahhirûn dönemleri sünnet anlayışlarında bazı değişiklikler olduğu tespit edilmiştir. Mezhebin teşekkül döneminde benimsediği sünnet anlayışının kurucu felsefeyi anlamada öncelikli olduğu ve onun etraflıca ortaya konulmasının, sonraki değişiklikleri izlemeyi de kolaylaştıracağı düşünülerek, bu çalışmada mütেকaddimûn dönemi sünnet anlayışı merkeze alınmıştır.

Batı'daki çalışmalara sıra geldiğinde bilhassa İngilizcede erken dönem Şî'i literatüre yönelik birçok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan konumuzla en alakalı çalışmalar Tamima Bayhom-Daou tarafından kaleme alınmıştır. Gaybet öncesi dönemde imamların bilgisinin mahiyetini araştıran Bayhom-Daou'ya göre, imamlar bu dönemde Hz. Peygamber'in sünnetinin hatasız aktarıcıları olarak kabul edilmiş, onlar için ilham bir bilgi aracı olarak öngörülmemiştir; gaybet sonrası dönemdeyse bu imam algısında değişiklik olmuş, ilham aracılığıyla gaybî bilgiye muhatap bir imam anlayışı hakim olmaya başlamıştır.¹² Bayhom-Daou'nun görüşü bu makalenin teziyle örtüşür. Zira onun savunduğu üzere gaybet öncesi dönemde imamların Hz.

¹⁰ Bu makalede mütেকaddim dönem ile kastedilen, erken dönem Şî'i hadis ve uşul literatürünün teşekkülünün tamamlandığı hicri 5. asrın ikinci yarısında uşulî alim Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) vefatı ile sona eren süreçtir.

¹¹ Kuzudîşli, "Şia'da Kur'an-Sünnet İlişkisi."

¹² Tamima Bayhom-Daou, "The Imam's Knowledge and the Quran according to al-Faḍl b. Şādhān al-Nisābūrī," 188-207; "Hishām b. al-Ḥakam (d. 179/795) and His Doctrine of the Imam's Knowledge," 71-108.

Peygamber'in sünnetinin hatasız aktarıcıları olarak görülmeleri, aynı zamanda onlar için müstakil bir sünnet öngörülmediği anlamına gelir. Bu makalede imamlara müstakil bir sünnet atfedilmemesi durumunun gaybet sonrası dönemde de devam ettiği, bilhassa mütekadimûn döneminde bunun genel kabul olduğu savunulmaktadır.¹³ İmamların dinî bilgisinin kaynağı konusuna etraflıca değinen bir başka isim Modarressi'dir. O, Şî'î hadis kaynaklarındaki konuya dair rivayetlerden hareketle imamlar döneminde imamın daha ziyade dinî bilginin korunup doğru bir şekilde aktarılması rolünü üstlendiği kabulünün söz konusu olduğunu, Hz. Peygamber'in imamların bu bilgisinin kaynağı olarak görüldüğünü ifade eder.¹⁴ Ğulât fırkalarından Mufavviða'nın imamlara olağanüstü nitelikler atfederek imamlar hakkındaki bu algıyı değiştirmeye çalışması karşısında Kum hadisçilerinin ciddi bir mukavemet gösterdiğini düşünen Modarressi'ye göre onların bu çabası sonraki dönemlerde Mufavviða'nın görüşlerinin Şî'a içerisinde yer edinmesini engellemeye yetmemiştir.¹⁵ Modarressi doğrudan imamların sünneti meselesinin izini sürmese de onun ilk asırlara dair projeksiyonun, mütekadimûn dönemi İmâmiyye ulemasına göre imamların şer'î konulardaki bilgisinin kaynağının Hz. Peygamber olduğunu savunan bu makalenin temel teziyle büyük ölçüde örtüştüğü söylenebilir. Batı'da yapılan bunlar dışındaki birçok çalışma daha konu bağlamında taranmış olup imamların müstakil birer sünnetinden bahsedilip bahsedilemeyeceği ya da şer'î konularda Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine ilave hükümler getirmeye yetkili olup olmadıkları konusuna ayrılan bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte imamların bilgisi, İmâmî fikhının kaynakları gibi meseleler ele alınırken konuya dair değinilerin olduğu ifade edilmelidir.¹⁶

¹³ Nitekim Bayhom-Daou da sonraki dönemlerde İmâmî anlayışta imamların bilgisinin sınırları son derece genişletilse de onları peygamberlerden ayıran hususlardan biri olarak şer'î konularda yeni bir hüküm getirmemeleri konusundaki kabulün devam ettiğini ifade eder. Bayhom-Daou, "Hishâm b. al-Ĥakam," s. 71.

¹⁴ Modarressi, *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite Islam*, 8-9.

¹⁵ Modarressi, *Crisis and Consolidation*, 21 vd.

¹⁶ Abdulaziz A. Sachedina, *The Just Ruler in Shi'ite Islam*, 4, 9 (Kitapta, 'imamların sünneti' kullanımına yer verilmekle birlikte bunun kaynağının ne olduğu, Hz. Peygamber'in sünnetinden müstakil ve ona ilave bir imam sünnetinden söz edilip edilemeyeceği gibi hususlarda ayrıntıya girilmemiştir.); Etan Kohlberg, *Belief and Law in Imami Shi'ism*, 5; Devin Stewart, *Islamic Legal Orthodoxy*, 4-6; Liyakat N. Takim, *The Heirs of the Prophet Charisma and Religious Authority in Shi'ite Islam*, 31-33 (Takim, Peygamberle birlikte imamların da fikhî hükümlerin kaynağı olarak kabul edilmesinin, temelde onların Peygamberin ilminin varisleri görülmesinden kaynaklandığını ifade eder.); Shi'ism Revisited, 62; Robert Gleave, *Scripturalist Islam*, 13; Najam Haider, *Shi'ite Islam An Introduction*, 2014, 24, 44; Gleave, Kumail Rajani, "Shi'ite Family of Legal Theories: An Introduction" *Shi'ite Legal Theory*, 4, 24 vd.

Meselenin net bir fotoğrafının ortaya konabilmesi için mütেকaddimûn ulemasının sünnet kavramına yüklediği anlamın izi sürülmelidir. Nitekim çalışmada mütেকaddimûn dönemi hadis ve uşûl kaynaklarındaki sünnet kelimesinin kullanımlarına ışık tutulmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda ilk kapsamlı hadis derlemelerinden el-Berkî'nin *el-Meḥāsini*'i ve es-Saffâr'ın *Beşâiru'd-Deracâtı* ile *el-Kutub el-Erba'a*'da sünnet kelimesi taranmış, rivayetlerde kelimenin hangi bağlam ve anlamlarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Uşûlîliğin kurucu nesli olan Bağdat uşûlîlerinin üç büyük alimi el-Mufid, el-Murtaḍâ ve Tûsî'nin uşûllerindeki sünnet kullanımı da benzer şekilde belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca yine mütেকaddimûn dönemi İmâmî kaynaklarında imam-sünnet ilişkisinin nasıl kurulduğu da söz konusu eserler üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Hicri 5. asrın sonlarına kadar İmâmiyye mensuplarınca telif edilen eserler bunlarla sınırlı değildir. Bunlar dışında da özellikle rivayet merkezli başka eserler bulunmaktadır. Erken dönemden günümüze ulaştığı iddia edilen asılların derlendiği *el-Uşûlu's-Sittetu 'Aşer*,¹⁷ fikhî rivayetlerin tasnif edildiği *Ḳurbu'l-İsnâd*¹⁸ ve *en-Nevâdir*¹⁹ ve bir rical eseri olmasına rağmen zengin bir rivayet malzemesi sunan *İḥtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl*²⁰ ve bunlar dışındaki başka eserler²¹ de konu çerçevesinde taranmış ve incelenmiş olmakla birlikte sünnet kelimesinin kullanımı ve buna yüklenen anlam ile ilgili kayda değer veri barındırmaması sebebiyle çalışmanın ana kaynakları arasında yer alamamıştır.

Çalışmanın birinci kısmı büyük ölçüde sünnet kelimesinin kullanımlarının ve bunların tahliline tahsis edilmiştir. Bilhassa bu kısımda yapılan kelime taramalarında, temel İmâmî kaynaklara erişime ve bunlar içerisinde arama yapmaya imkan tanıyan Medrese-i Fuḳahât'ın online kütüphanesinden istifade edilmiştir.²² İkinci kısımda ise doğrudan sünnet adı altında olmasa da imamlara müstakil birer sünnet koyma yetkisi öngörülüp öngörülmediği inceleme konusu yapılmıştır. Bunun tespiti için mezkur kitaplardaki imamların dinî konulardaki bilgisi, yetkisi ve

¹⁷ *el-Uşûlu's-Sittetu 'Aşer*. İmamlar döneminde onların sözlerinin küçük çaplı kitaplarda bir araya getirildiği asıllar, Şî'a'nın erken dönem hadis malzemesini teşkil etmektedir. Bunların daha sonraki kapsamlı hadis eserlerine kaynaklık ettiği düşünülmektedir. Kaynaklarda 400 tane asıldan bahsedilmekle birlikte bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Ulaşanların nüshalarının yazıldıkları döneme değil daha geç bir döneme tarihlendiği belirtilmelidir (Kuzudüşli, *Şîa ve Hadis*, 209 vd).

¹⁸ Ebû'l-Abbâs el-Ḥimyerî, *Ḳurbu'l-İsnâd*.

¹⁹ Aḥmed b. 'İsa el-Eş'arî, *en-Nevâdir*.

²⁰ Muḥammed b. 'Ömer el-Keşşî, *İḥtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl*.

²¹ el-Ḥuseyn b. Sa'id el-Ehvâzî, *ez-Zuhd*; Muḥammed b. İbrâhîm en-Nu'manî, *Kitâbu'l-Ġaybe*.

²² <https://lib.eshia.ir> (15.05.2024)

İmâmiyye'nin onlara atfettiği ismet sıfatının bu bağlamda neye tekabül ettiğiyle alakalı kısımlar mercek altına alınmıştır.

Çalışmada mütekaddimûn dönemi alimlerinin sünnet ile Hz. Peygamber'in şer'î ahkam konusunda Kur'an'a ilaveten ortaya koyduğu tasarrufları kastettiği, söz konusu ulema tarafından istisnalar dışında sünnet kelimesinin bu anlamıyla yalnızca Hz. Peygamber için kullanıldığı, imamlara Peygamber'den bağımsız şekilde sünnet ve hüküm koyma yetkisi verilmediği tespit edilmiştir. Söz konusu alimlerce Kur'an'ın açıklanması, tahsisi vb. hususlardaki imamların sözleri de yine Hz. Peygamber'den kendilerine ulaşan bilgilerin aktarımı olarak görülmüştür. Mütekaddimûn dönemi alimlerince imamlar sünnetin aktarımında güvenilir bir koruyucu ve aktarıcıdır. Onları sünneti aktaran başka kimselerden farklı kılansa İmâmiyye mezhebinin imamlara atfettiği ismet sıfatıdır. Bu sıfat sayesinde Hz. Peygamber'in sünnetini eksiksiz bir şekilde muhafaza ettikleri ve hatasız bir şekilde aktardıkları kabul edilir. İmamların ilham aldıklarına dair rivayetler de imamlara mahsus bir sünnetle ilişkilendirilemez. Söz konusu rivayetlerdeki ilhamın, dinî hükümlere ya da müstakil bir sünnete kaynaklık eder mahiyette olmayıp imamların gaybın bilgisine sahip olması kabulüyle alakalı olduğu görülmektedir.

1. Mütekaddimûn Dönemi İmâmî Alimlerinin Eserlerinde Sünnet Kavramı

Mütekaddimûn dönemi İmâmî ulemanın sünnete yüklediği anlamın belirlenmesi için bu dönemde telif edilen hadis eserlerindeki rivayetlerde kelimenin hangi bağlamlarda kullanıldığı tespit edilmelidir. Zira oldukça büyük bir yekûn teşkil eden İmâmî hadis külliyatındaki rivayetler, -sonraki süreçte ekollerin yaklaşımları değişiklik arz etse de- mezhebin düşünce dünyasına yön veren ve bunu yansıtan en önemli kaynaklardan biridir. İmâmiyye'nin sünnetten ne anladığı, mensuplarınca telif edilen uşûl kitaplarından hareketle de tespit edilebilir. Zira hüküm çıkarmanın temel kaynaklarından birini teşkil eden sünnet, uşûl kitaplarının konularından biridir ve bu kitaplardan hareketle İmâmî uşûlcülerin sünnetten ne anladıkları mercek altına alınabilir. Bu kısımda mütekaddimûn dönemi İmâmî hadis ve uşûl eserlerindeki sünnet kullanımlarının izi sürülürken dinî kaynak sıralamasında Kur'an'dan hemen sonra gelen sünnet bilgisinin neye tekabül ettiğinin ve Hz. Peygamber'in yanında imamlara da müstakil bir sünnet atfedilip atfedilmediğinin tespiti yapılacaktır.

İmâmiyye mezhebinin hadis malzemesinin imamlar döneminde - bilhassa Muḥammed el-Bâkır, Ca'fer eş-Şâdiḳ ve Mûsâ el-Kâzım- dar kapsamlı *asıllarda* derlenmeye başladığı kabul edilmektedir. Bu malzemenin daha sistemli ve kapsamlı bir şekilde bir araya getirildiği eserlerse hicri

üçüncü asrın ikinci yarısında telif edilmeye başlar. Bu tarihlerde imamlar dönemi sona ermiş²³ ve Kum şehri ilmî merkez olarak ön plana çıkmıştır. Kum'daki faaliyetler daha ziyade ahbar merkezlidir ve hadis eserlerinin telifi birbirini izler. Asıllardan sonra telif edilen ilk kapsamlı hadis eserleri arasında el-Berkî'nin *el-Meḥāsin* ve es-Şaffâr'ın *Beşâiru'd-Deracât* adlı eserleri zikredilebilir. Şî'î hadis literatürünün en muteber eserleri olarak kabul edilen *el-Kutub el-Erba'a* bunların ardından yaklaşık bir buçuk asırlık bir süre içerisinde telif edilmiştir.²⁴ Çalışmada merkeze alınan başlıca hadis eserlerini bunlar teşkil etmektedir.

Her ne kadar asılların büyük kısmı günümüze ulaşmasa da bunlardan sonra telif edilen hadis kitaplarının temelde onları esas aldığı anlaşılmaktadır. Çalışmada sünnet kelimesinin izini süreceğimiz mezkur kaynakların, asıllar da dahil olmak üzere erken dönem hadis malzemesini esas aldığı için, erken dönemin birikimini ve bakış açısını yansıttıkları söylenebilir. Bu bakımdan hem asılların yazıldığı imamlar döneminde hem de imamlar dönemini takip eden ve mezhebin temel görüşlerinin sistematize edildiği sonraki yaklaşık iki asırlık süreçte sünnet kelimesine yüklenen anlamı bu eserler üzerinden tespit etmek mümkündür.

Rivayetlerdeki sünnet kullanımının tespiti bağlamında dikkat edilmesi gereken bir başka husus, imamlar dönemi ve sonrasında Şî'a içerisinde etkinlik gösteren gulât fırkalarının, Şî'î hadis malzemesine yönelik olumsuz tesirleridir. Etkin bir tenkit sisteminin henüz geliştirilemediği erken dönemde bilhassa imamların üstün özelliklerine yönelik gulât kaynaklı birçok rivayet hadis kaynaklarında kendine yer bulabilmiştir.²⁵ Nitekim yaklaşık bir asır sonra Bağdat'ta ortaya çıkan uşûlî ekol mensupları Kumlu muhaddisleri rivayetleri ayıklamadaki başarısızlıkları nedeniyle eleştirmiş, rivayetlerin sıhhatine yönelik güvensizliklerinden dolayı haber-i vâhide karşı temkinli bir yaklaşım benimsemişlerdir.²⁶ Kum'un ilmî merkez olduğu imamlar sonrasındaki yaklaşık bir asırlık sürede Kumlu muhaddislerin hadis eserlerindeki söz konusu gulât etkisi nispeten azalmış, bu ekolün son büyük temsilcisi es-Şadûk'a geldiğinde önceki eserlerde yer alan birçok rivayet ya gulât kaynaklı olduğu gerekçesiyle reddedilmiş ya da tevil edilerek aşırılıkları giderilmeye çalışılmıştır.²⁷ Konumuz açısından bu arka plan bilgisi önemlidir. Zira sünnet kavramının kullanımı tespit edilirken gulâtın

²³ Son imam Muḥammed el-Mehdî'nin hicri 260'ta gaybete çekildiğine inanılmaktadır.

²⁴ Şî'î hadis literatürüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kuzudişli, *Şî'a ve Hadis*.

²⁵ Peyman Ünügür, "Şî'a'da Metin Tenkidi," (doktora tezi), 73 vd.

²⁶ Ünügür, "Şî'a'da Metin Tenkidi," 119 vd.

²⁷ Ünügür, "Şî'a'da Metin Tenkidi," 108-111.

etkisiyle ortaya çıkan ve rivayetlere de yansıyan imam imajı ve bu imajdaki değişim²⁸ göz önünde bulundurulmalıdır.

Sünnet kullanımının mahiyetini incelediğimiz uşûl eserleri, imamlar döneminin sona ermesinden yaklaşık bir asır sonra Bağdat'ta ortaya çıkan uşûlî düşüncenin ilk temsilcileri arasındaki üç mühim uşûlcüye aittir. El-Mufid'in *et-Tezkira bi-Uşûli'l-Fıkh*'ı, el-Murtaḍâ'nın *ez-Zerî'a ilâ Uşûli's-Serî'a*'sı ve et-Tûsî'nin *'Uddetu'l-Uşûl*'ünden oluşan bu ilk uşûl eserleri, mezhep uşûlünün kurucu metinleridir. Dolayısıyla bu eserlerdeki sünnet kelimesinin kullanımı ve müelliflerinin sünnetten ne anladıklarının tespiti mezhebin temel yaklaşımını ortaya koymak için mühimdir.

Taranan mütekaddim dönem hadis ve uşûl kaynaklarında sünnet kelimesinin ya tek başına ya da onu Hz. Peygamber'e atfeden bir terkip içerisinde kullanıldığı görülür. Bunlar arasında *sunnetu Muḥammed*,²⁹ *sunnet'n-Nebî*³⁰ ve *sunnetu'r-Rasûl*³¹ ile bunların değişik varyasyonları en çok kullanılan terkiplerdendir. Şer'î ahkam konusunda Müslümanların uyması gereken bir sünnet ortaya koyma anlamında kullanılan kelime, Hz. Peygamber'den başka birine atfedilmez. Bu bakımdan imamların sünnetinden bahsedilen herhangi bir kullanıma rastlanmamıştır.

Rivayet eserlerinin mukaddimleri müelliflerinin görüşlerini anlamada eserlerinde yer verdikleri rivayetlerden daha elverişli olabilir. Kuleynî'nin *el-Kâfî*'nin mukaddimesinde bahsettiği eseri telif amacı, konumuz açısından böyle bir açıklık sağlar. Buna göre onun eserini kaleme alma sebeplerinde biri, Nebî'nin sünnetinin uygulanması için sahih rivayetlerin bir araya getirilmesidir.³² İmâmiyye'ye göre son imamın gaybete çekilmesinden kayda değer bir zaman sonra, mezhebin öğretilerinin somutlaştığı bir dönemde telif edilen *el-Kâfî*'de Kuleynî'nin sünneti şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde yalnızca Hz. Peygamber'e tahsis etmesi, mezhebin sünnet anlayışına ışık tutar.

²⁸ Mohammad Ali Amir-Moezzi, *The Divine Guide in Early Shi'ism*, 15-18.

²⁹ el-Berkî, *el-Mehâsin*, 1: 220, 2:323-234; Ebû Ca'fer el-Kuleynî, *el-Kâfî*, 1:62, 70; 2: 459; 3: 84; 4: 331; 8: 62; eş-Şadûk, *Men Lâ Yaḥḍuruhu'l-Fakîh*, 1: 122; 2: 653; et-Tûsî, *el-İstibşâr fi Maḥtuliye mine'l-Aḥbâr*, 3:224.

³⁰ el-Berkî, *el-Mehâsin*, 1: 223; 2: 310, 562; el-Keşşî, 1: 511; 2: 224; eş-Şadûk, *Men Lâ Yaḥḍuruhu'l-Fakîh*, 2: 318; es-Şadûk, *Kitâbu'l-Hidâye fî'l-Uşûl ve'l-Furû*, 2: 220, 239-240, 265; el-Mufid, *et-Tezkira bi-Uşûli'l-Fıkh*, 28; el-Mufid, *el-Fuşûlu'l-Muḥtâra mine'l-'Uyûn ve'l-Mehâsin*, 176-177; el-Mufid, *el-Mesâ'ilu's-Şâgâniyye*, 117; el-Mufid, *el-Muknî'a*, 764; et-Tûsî, *el-İstibşâr*, 2:152; el-Murtaḍâ, *er-Resâ'il*, 3: 204; et-Tûsî, *'Uddetu'l-Uşûl*, 2:707.

³¹ Ebû Ca'fer Muhammed eş-Şaffâr, *Beşâiru'd-Deracât*, 234-235; el-Ḥimyerî, *Ḳurbu'l-İsnâd*, 89; el-Keşşî, *İhtiyâr*, 1:50, 58, 562; et-Tûsî, *el-İstibşâr*, 1:421; *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Ḳur'ân*, 3:237; el-Murtaḍâ, *er-Resâ'il*, 1: 209

³² Kuleynî, *el-Kâfî*, 1:8.

Konuya dair belki de en net açıklamalardan biri eş-Şadûk'un *Men Lâ Yahđuruhu'l-Fakîh*'inde karşımıza çıkar. Beşinci imam Muhammed el-Bâkır'dan nakledilen rivayete göre Hz. Peygamber vefatı esnasında kendisinden sonra bir peygamber gelmeyeceğini ve kendi sünnetinden sonra başka bir sünnet ihdas edilmeyeceğini, kendisinden sonra bunu iddia edenin bu davasının ve bidatının cehennemde olduğunu ve bu kimsenin öldürülmesi gerektiğini ifade eder.³³ On iki imamdan birinin ağzından aktarılan bu açıklama, İmâmiyye'ye göre sünnet ihdasının Hz. Peygamber ile birlikte sona erdiğinin, imamların birer sünnet mercii olmadığıının ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Bağdat uşûlileri tarafından telif edilen furû'u'l-fıkha dair eserlerde sünnetten bir delil getirilmek istendiğinde, bu kapsamda sadece Hz. Peygamber'den aktarılan rivayetlere yer verildiği görülür. Örneğin el-Mufid, talak konusundaki görüşlerini açıklarken buna Kur'an, Nebi'nin sünneti, Müslümanların icması, Hz. 'Alî, İbn 'Abbâs ve 'Ömer İbnu'l-Hattâb'ın sözlerinden deliller getireceğini belirtir.³⁴ Gerçekten de sünnet kısmında yalnızca doğrudan Hz. Peygamber'den aktarılan rivayetlere yer verir.³⁵ Yine o mut'a nikahı konusunda, Resulullah'ın yaşarken bunu ümmetine mübah kıldığını, yine Kur'an'ın da bunun mübahlığını desteklediğini ve böylelikle konu üzerinde Kur'an ve sünnetin icması bulunduğunu belirtir. Burada da sünnetle tek kastın Hz. Peygamber'in sünneti olduğu anlaşılmaktadır.³⁶ Bu eserlerde sünnetten delil getirileceği ifade edildiğinde imamlardan nakledilen rivayetlerin zikredildiği bir örnek tespit edilmemiştir.

İmâmiyye'nin sünneti yalnızca Hz. Peygamber'e has kılmakla birlikte, imamlardan nakledilenleri hadis olarak kabul etmesi, bu mezhebe göre sünnetin mahiyeti konusunda kafa karışıklığına neden olur. Nitekim İmâmî hadis kaynaklarındaki rivayetlerin büyük çoğunluğunun doğrudan Hz. Peygamber'e ulaşan bir senedle değil de imamlardan nakille aktarılması bu karışıklığı besler. Zira hadis-sünnet özdeşliğine dair yaygın kabul, sözleri hadis olarak nitelenen bir imamın aynı zamanda bir sünnet koyucu olduğu algısını doğurur. Dolayısıyla İmâmiyye'nin sünnet anlayışı ortaya konurken

³³ eş-Şadûk, *Men Lâ Yahđuruhu'l-Fakîh*, 4: 163.

³⁴ el-Mufid'in burada İbn 'Abbâs ve 'Ömer İbnu'l-Hattâb'a atıfta bulunması kitabın mahiyetiyle yakından alakalıdır. *el-Mesâ'ilu's-Şâğâniyye*, Hanefilerin bazı fıkhi konularda İmâmiyye'ye yönelttiği eleştirilere cevap mahiyetinde telif edilmiştir. Dolayısıyla müellifin kendi görüşünü destekleyen hususlarda sahabeden bazı isimlere de atıf yapması, muhatabına karşı kendi görüşünü desteklemek için başvurduğu bir yöntem olarak değerlendirilebilir.

³⁵ el-Mufid, *el-Fuşûlu'l-Muhtâra*, 176-177.

³⁶ el-Mufid, *el-Mesâ'ilu's-Seraviyye*, 30-31. et-Tûsî'nin fıkhi eserlerinden benzer örnekler için bkz. et-Tûsî, *el-Mebşût fi'l-Fıkhi'l-İmâmiyye*, 3:49; el-*Hilâf*, 3:161, 485-6, 5:479.

imamların sözlerinin hadis olarak değerlendirilmesinin arka planı da netleştirilmelidir. İmamların ahbarının hadis olarak değerlendirilmesi temelde onların bu ahbarı Hz. Peygamber'den aktarıyor olmalarıyla ilişkilendirilir.³⁷ İmâmiyye'ye göre Peygamber'in 'Alî'ye aktardığı bilgi, hiçbir kesintiye uğramadan babadan oğula imamlara intikal etmiş, bu bilginin doğru bir şekilde aktarımı da imamların ma'sûmluğu ile garanti altına alınmıştır. Bu bağlamda imamlar hadisleriyle yeni bir sünnet koymayıp Hz. Peygamber'den kendilerine ulaşan sünneti aktarmış olurlar. Sıradan bir raviden onları ayırsa Peygamber'in sünnetinin bir bütün olarak onlara ulaştığına ve ismet sıfatı sayesinde bunu hatasız olarak aktardıklarına dair kabuldür. Bir sonraki bölümde imamların bilgisi ve onlara atfedilen ismet sıfatının sünnet ile ilişkisi irdelenecektir.

2. İmamların Sünnete Ziyadesi: İmâmiyye'ye Göre İmamlar Kur'an ve Sünnet Dışında Yeni Bir Hüküm Getirebilir mi?

İmamlardan aktarılanların İmâmiyye mezhebinde hadis kapsamına dahil edilmesi, İmâmiyye'nin imamlara atfettiği bazı hususiyetlerle doğrudan alakalıdır. Bu bağlamdaki temel iki hususiyet, imamların sıradan insanlardan farklı olarak sahip olduğu düşünülen ilim ve ismet sıfatıdır. Buna göre -kapsamı mezhep içinde tartışma konusu olmakla birlikte- imamların sahip oldukları farz edilen ilim ve günahattan korunmuş olmaları, onlardan aktarılan aḥbârî dinî kaynak konumuna yükseltmektedir. İmamların ilmi ve bunun kaynağına dair tartışmalar çok boyutlu olup bir bütün olarak incelenmesi bu makalenin konusu değildir. Konu itibarıyla bizi ilgilendiren boyutu, imamların bilgisinin kaynaklarından biri olduğu varsayılan ilham/ilahi bilgilendirmenin, yeni bir sünnet ihdasıyla ilişkilendirilip ilişkilendirilmediğidir. İmâmiyye'nin imamlara atfettiği bir diğer nitelik olan ismet de yine, hatadan münezzeh görülmeleri yoluyla onların sözleri ve her yapıp-ettiklerinin müstakil birer sünnet olarak algılanıp algılanmadığı sorusunu beraberinde getirir. Bu kısımda, imamlara atfedilen bu iki temel hususiyetin, İmâmiyye mezhebine göre imamlara Kur'an ve sünnete ilave hükümler koyma ayrıcalığı tanıyıp tanımadığı tahlil edilecektir.

İmâmiyye kaynaklarında imamların bilgisinin temel iki kaynağı olarak Hz. Peygamber ve melek ya da ilham yoluyla gelen ilahi bilgilendirmeye yer verilir. Rivayet kaynaklarında her ikisiyle ilgili çok sayıda rivayet yer almakla birlikte hem hadis hem de uşûl kitaplarında, şer'î ahkam, helal ve haramlarla ilgili dinî bilginin tek kaynağının Hz. Peygamber'den imamlara aktarılan bilgiler olduğu vurgulanır. Buna göre Hz. Peygamber kendisinden sonra gelecek imamların ihtiyaç duyacakları dinî bilgilerin tamamını Hz. 'Alî'ye

³⁷ el-Mufid, *el-Mesâ'ilu's-Şâgâniyye*, 98, 111-112.

aktarmış ve bu bilgiler babadan oğula tevarüs yoluyla bütün imamlara ulaşarak verdikleri hükümlerde onlara kaynaklık etmiştir. Sistemli hadis ve uşûl kitapları ekseriyetle gaybet sonrası dönemde telif edilmiştir. Hadis ve uşûl kitaplarındaki konuya dair bilgileri ele almaya geçmeden gaybet öncesi imamlar döneminde yaşayan ve ilk Şî'î kelamcılar olarak kabul edilen isimlerin görüşlerine de işaret edilmelidir. Bunlar arasında öne çıkan iki kelamcı Hişâm b. Hâkem ve Fađl b. Şazan'dır. Her ikisine göre de ilham imamların bilgi kaynakları arasında yer almaz ve onların bilgi kaynakları Kur'an ve Hz. Peygamber'den aktarılan bilgilerdir.³⁸

Rivayet kaynaklarında kronolojik bir seyir izlemek uygun olur. *El-Mehâsin*'de konuya dair İmam Mûsâ el-Kâzım'dan aktarılan bir rivayete göre Hz. Peygamber, kendi zamanında insanların ihtiyaç duydukları şeyleri ve sonrasında da insanlara yetecek olanı getirdiğini belirtir. Bunlar Allah'ın kitabı ve Nebisi'nin sünnetidir.³⁹ Söz konusu rivayetin, işin içine imamların da katıldığı daha ayrıntılı versiyonları *Beşâiru'd-Deracât*'ta karşımıza çıkar. Rivayetlerin yer aldığı bâbın başlığı "İmamların Kitap ve sünnetteki her şeyin bilgisine sahip olması ve kendi re'yleleriyle söz söylememeleri, bu konuda takipçilerine de izin vermemeleri bâbı" şeklindedir. Bu bâb altında Ca'fer eş-Şâdiğ ve Mûsâ el-Kâzım'dan nakledilen rivayetlerde imamlar, kendilerinin hiçbir meselede reyleriyle hüküm vermediklerini, aksine verdikleri her hükmün Kur'an ve sünnette mutlaka bulunduğunu belirtirler. Rivayetlerin sonuncusunda Hz. Peygamber'in getirdiklerinin, kıyamete kadar yaşayacak bütün insanlar için yeterli olduğu ifade edilir.⁴⁰ Hem *el-Mehâsin* hem de *Beşâir*'deki söz konusu rivayetlerde hüküm verilmesi gereken konularda imamların bilgi kaynaklarının Kur'an ve sünnet olduğunun vurgulanması, bu konularda imamların ilham gibi herhangi başka bir bilgi kaynağının olmadığı kabulünün ifadesidir.⁴¹ *Beşâir*'deki rivayetlerde imamların reyleriyle hüküm vermediklerinin vurgulanması ise onların Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetinden farklı olarak verecekleri hükümlerin ancak kendi reylerinin bir ürünü kabul edilip müstakil birer sünnet olarak algılanmadığı imasını taşır. *Beşâir*'de yer alan bu rivayetlere İmâmiyye'nin kıyas karşıtlığının izleri de yansır. Esasında bunlar aracılığıyla imamların verdikleri her hükmü Kur'an ve Hz. Peygamber'e dayandırdıkları ve re'yin ürünü olan kıyasla verilen hükümlerin onlarınkiyle mukayese edilemeyeceği vurgulanmaya çalışılır. Bu

³⁸ Konuya dair bazı çalışmalara 12,13 ve 14. dipnotlarda yer verilmiştir. Ayrıca bkz. Bozan, *İmâmiyye Şiâsi'nin Oluşumu*, 170-173.

³⁹ el-Berkî, *el-Mehâsin*, 1: 269-270.

⁴⁰ eş-Şaffâr, *Beşâir*, 301-302.

⁴¹ Keşşî, *Ma'rifetu'r-Ricâl*.

bağlamda re'y ve kıyasla hüküm vermeye karşı çıkan İmâmiyye'nin imamların müstakil bir sünnet ortaya koyması fikrinden, bunu kabul ettikleri takdirde imamların da kendi re'yleriyle ve kıyas yaparak hüküm verdiklerini ikrar etmiş olacaklarını öngörerek bundan kaçınmış olması ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

İmâmî hadis kaynaklarında imamların bilgilerinin Hz. Peygamber'den sonra sürekli arttığına dair çok sayıda rivayete rastlanır. Bu içerikteki rivayetler, imamların ilahi bilgilendirme vasıtasıyla dinî konularda yeni sünnetler ortaya koymuş olduklarına dair güçlü birer ima olarak algılanmaya müsaittir. Ancak söz konusu rivayetlerin kapsamı birçok yerde hemen arkasından gelen ifadelerle sınırlandırılır. Bahsi geçen ifadelerde imamlara gelen ziyade bilgilerin şer'î ahkam konusunda olmadığı altı çizilir. *Beşâir*'de bu konuyla alakalı rivayetlerin yer aldığı bâbın başlığı, "İmamların (bilgisinin) arttığı ve bu ziyadelerin Hz. Peygamber ve önceki imamlara arz edilerek onların da bundan haberdar edildiğine dair bâb"⁴² şeklindedir. Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer eş-Şâdıq'tan nakledilen bâbın ilk rivayetlerinde şayet imamların bilgileri artmazsa eldekilerin yeterli olmayacağı belirtilir.⁴³ Söz konusu bilgilerin içeriğine, Ca'fer eş-Şâdıq'tan nakledilen daha uzun bir rivayette yer verilir. Buna göre imamların ilahi bilgilendirmeye aldıkları bilgilerin helal ve haram konularında değil bunların dışında kalan konularda olduğu, helal ve haramlara dair bilginin eksiksiz bir şekilde Allah'ın nebisine indirilmiş olduğu vurgulanır.⁴⁴ *El-Mehâsin* ve *Beşâir*'den kısa bir süre sonra telif edilen *el-Kâfî*'de de imamların bilgisinin arttığına ve bunların Hz. Peygamber'e arz edildiğine dair rivayetlere yer verilir.⁴⁵ Bu rivayetlerde bahsedilen ziyade bilgiyle neyin kastedildiğini, *el-Kâfî*'deki imamların bilgisine dair diğer rivayetleri de göz önünde bulundurarak anlamak mümkündür. Bilhassa Hz. 'Alî'nin Hz. Peygamber'in bütün bilgisini tevarüs ettiğine dair rivayet konuya ışık tutması açısından mühimdir. Rivayete göre Hz. 'Alî'ye bildiği her şeyi Hz. Peygamber öğretmiş, helal ve haramlara dair insanların ihtiyaç duyacakları her şeyi bir sahifede yazılı olarak ona bırakmıştır.⁴⁶ Rivayetin içeriği, imamların şer'î ahkam konusundaki tek bilgi kaynağının Hz. Peygamber olarak görüldüğünü açıklığa kavuşturarak Hz. 'Alî ve imamların yeni bir sünnet getirmediklerine, Hz. Peygamber'den aktarılan bilginin varisi ve

⁴² eş-Şaffâr, *Beşâir*, 392-395.

⁴³ eş-Şaffâr, *Beşâir*, 392-393.

⁴⁴ eş-Şaffâr, *Beşâir*, 393.

⁴⁵ Kuleynî, *el-Kâfî*, 1: 254-255.

⁴⁶ Kuleynî, *el-Kâfî*, 1: 238-240.

uygulayıcısı olduklarına dair Şî'î kabulü ortaya koyar. Kuleynî'nin bu ve benzer içerikteki rivayetlere yer vermesinin bunları onayladığı anlamına gelmeyeceği ihtimali akla gelebilir. Ancak müellifin mukaddimedeki ifadeleri, kitapta sahih olduğunu düşündüğü rivayetlere yer vermeye çalıştığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁴⁷ Yine, *el-Kâfî*'deki konuya dair rivayetlerin yer aldığı bâb başlıkları, imamların şer'î ahkam konusundaki tek bilgi kaynağının Hz. Peygamber olduğu şeklindeki Şî'î kabulü yansıtma bakımından kanaatimize göre mukaddimedeki bu ifadelerden daha güçlü birer karinedir. Bu bağlamda bilhassa "haram ve helal ile insanların ihtiyaç duyacakları her şeyin mutlaka Kitap ve sünnette varit olduğu" ifadesinin yer aldığı bâb başlığı zikredilmelidir.⁴⁸

Mütেকaddimûn dönemi rivayet kaynaklarında, imamların dinî konularda Kur'ân ve sünnette yer almayan birtakım hükümler verebileceğine dair bazı rivayetlerin yer aldığı tek hadis eseri -tespit edebildiğimiz kadarıyla- *Beşâiru'd-Deracât*'tır. Musannif, imamların Kitap ve sünnette olmayan bazı müşkil konularda (mu'dilât) isabetli hükümler verdiğine dair çeşitli rivayetlerin yer aldığı bâb başlıkları açar. Bunlardan ilkinde söz konusu müşkil konularda Hz. 'Alî'nin ilham alarak hüküm verdiğine dair rivayetler zikredilir.⁴⁹ Yedinci imam Mûsâ el-Kâzım'dan nakledilen bu rivayetlerden birinde Hz. A'lî'nin Kitap ve Resul'ün sünneti ile amel ettiği, ancak kendisine Kitap'ta ve sünnette olmayan bir mesele geldiğinde o konuda doğru olanı Allah'ın ona ilham ile bildirdiği aktarılır. Bir diğer bâb, yine Kitap'ta ve sünnette varit olmamakla birlikte imamların çözüme kavuşturduğu müşkül meselelerle ilgilidir.⁵⁰ Bu bâb altında yine Mûsâ el-Kâzım'dan nakledilen bir rivayete göre Hz. 'Alî'nin Kur'ân ve sünnette olmayan bir meseleyle karşılaştığında (çözümüne dair) tahminde bulunduğu (raceme) ve bunda (mutlaka) isabet ettiği aktarılır. Diğer bâbda da imamların Kur'ân ve sünnette hükmü olmayan müşkül konularda onlara uygun şekilde hüküm vererek bu eksikliği giderdiği vurgusu ön plana çıkar.⁵¹

⁴⁷ Kuleynî, *el-Kâfî*, 1: 8. Mukaddimedede yalnızca sahih hadislerin esere alınacağına dair net bir amaç ifadesi bulunmamaktadır. Meramın dolaylı şekilde anlatıldığı ifadelerse tartışma konusu olmuştur. İlgili tartışmalar hakkında bilgi için bkz. Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, 409-32.

⁴⁸ Kuleynî, *el-Kâfî*, 1: 59. Günümüze ulaşan müellif nüshası bulunmadığından mevcut bâb başlıklarının bizzat Kuleynî tarafından belirlenip belirlenmediğine dair kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da bu durum bâb başlıklarındaki ifadelerin Şî'î kabulü yansıttığı gerçeğini değiştirmez.

⁴⁹ eş-Şaffâr, *Beşâir*, 234-235.

⁵⁰ eş-Şaffâr, *Beşâir*, 389-390.

⁵¹ eş-Şaffâr, *Beşâir*, 387-388.

İmâmiyye mezhebince en muteber hadis eserleri kabul edilen *el-Kutubu'l-Erba'a'nın* öncesinde telif edilen *Beşâiru'd-Deracât*, imamlara üstün hatta beşer üstü niteliklerin atfedildiği çok sayıda rivayete ev sahipliği yapmasıyla ön plana çıkar. Bu bakımdan önceki kısımda bahsedilen gülât etkisinin kayda değer şekilde hissedildiği eserlerden biridir. İmamlara dinî konularda helal-haram kılma, hüküm koyma yetkisi veren rivayetler de kanaatimizce gülât etkisiyle ilişkilendirilebilir. Nitekim *Beşâir'*den hemen sonra telif edilen *el-Kutubu'l-Erba'a'nın* ilk eseri *el-Kâfî*'de Kuleynî'nin bu içerikteki rivayetlere yer vermemesi, yine aḥbârî anlayışın son büyük temsilcisi kabul edilen es-Şadûk'un *el-Kutubu'l-Erba'a'nın* ikinci kitabı *Men Lâ Yahḍuruhu'l-Fakîh*'i ve diğer birçok eserinde söz konusu rivayetlere rastlanmaması, eş-Şaffâr sonrası aḥbârî ulemanın bahsi geçen rivayetlere itibar etmediklerinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca eş-Şaffâr'ın kitabında imamların şer'î konularda yeni bir şey getirmediklerine dair rivayetlere de yer vermesi, onun imamlarla ilgili kendisine ulaşan her rivayeti sıhhatini öncelemeksizin eserine alma çabası içerisinde olduğuna yorulabilir.

Mezhebin fıkıh uşûlünün teşekkülünde önemli bir rol oynayan el-Mufid'in en fazla kafa yorduğu konulardan biri, imamların teşrîdeki fonksiyonu olmalıdır. Nitekim o, söz konusu fonksiyonu açıklığa kavuşturacak açıklamalara ve rivayetlere farklı eserlerinde yer verir. El-Mufid'in uşûl, furû' ve başka konulara tahsis ettiği çeşitli eserlerine bakıldığında, imamların dinî konularda yeni bir şey getiremeyeceği görüşünü benimsediği görülür. Bir uşûlcü olarak rivayet merkezli telif ettiği *el-İhtisâş*'ta konuya dair yer verdiği rivayetler bunun bir yansımasıdır. Örneğin el-Mufid, imamların bilgisinin artmasına dair rivayetleri zikrettiği kısımda -Kuleynî'ye benzer şekilde- bu artmanın helal-haram dışındaki konularda olduğu, zira helal-harama dair hususların tamamının Allah tarafından nebisine indirildiği ve imamların buna bir ziyade yapamayacağı vurgusunun yer aldığı rivayeti zikretmeyi ihmal etmez.⁵² Bu rivayetlere ek olarak el-Mufid *el-İhtisâş*'a, imamların yeni bir sünnet getirmeyip dinî konularda Hz. Peygamber'le aynı bilgilere sahip olduğunun çok daha ayrıntılı bir şekilde belirtildiği başka bazı rivayetler de almıştır. İmamların emir-nehî, helal-haram, Kur'an'ın tefsiri konularında birbirleriyle ve Hz. Peygamber ile aynı bilgilere sahip olduğuna dair rivayetler bunlar arasındadır. Yine bazı rivayetlerde "es-sunnetu finâ sevâ'un" ibaresi yer alır.⁵³ El-Mufid, imamların bilgisinin Hz. Peygamber kaynaklı olduğunu

⁵² el-Mufid, *el-İhtisâş*, 312-313.

⁵³ el-Mufid, *el-İhtisâş*, 266-268.

vurgulamaya son derece özen gösterir. Bu konuda aktardığı rivayet yelpazesinin genişliği bunun göstergesidir. İmamların bilgisinin kaynağının Hz. Peygamber olduğuna dair müstakil bâbda söz konusu rivayetler bir araya getirilir. Bunlardan birinde beşinci imam Muḥammed el-Bâkır, naklettikleri rivayetlerin kendi rey ve hevalarının ürünü olmadığını bu durumda zaten helak olacaklarını, naklettikleri her şeyin Hz. Peygamber'den kendilerine aktarılanlara dayandığını belirtir.⁵⁴ Bâbda yer alan imamların ilham aldıklarına dair rivayetlerdeyse söz konusu ilhamın el-Mufid'in belirttiği üç konuyla (emir-nehî, helal-haram, Kur'an'ın tefsiri) değil gaybî konularla⁵⁵ ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivayetlerden birinde gaybın bilgisine dair hususların, istemeleri durumunda Allah tarafından imamlara bildirileceği ifade edilir⁵⁶ ve devamında imamların ilham aldıkları, melekler tarafından bilgilendirildiklerine dair rivayetler aktarılır.⁵⁷ Böylelikle el-Mufid rivayetler aracılığıyla, imamlara yönelik ilahi bilgilendirmenin emir-nehî, helal-haram ve Kur'an'ın tefsiri konularıyla alakalı olmadığını, bu konularda doğrudan tek kaynağın Hz. Peygamber olduğunu ortaya koymaya çalışır.

Uşûlîliğin kurucusu kabul edilmesi açısından el-Mufid'in sünnet meselesini uşûl ve furû' kitaplarında nasıl ele aldığına da bakılmalıdır. Kısmen günümüze ulaşan İmâmiyye'ye ait ilk fıkıh uşûlü eseri olan *et-Tezkira*'da el-Mufid, şer'î hükümlerin kaynağının şu üçü olduğunu ifade eder: "Allah'ın kitabı, nebinin sünneti ve imamların sözleri."⁵⁸ El-Mufid'in bu tasnifi, imamlardan nakledilenleri sünnetten ayrı bir kategoride değerlendirdiğini açıkça gösterir. Bununla birlikte imamların sözlerini de teşri'in kaynakları arasında sayması kafa karıştırıcıdır ve yine aynı soruyu akla getirir: İmamlardan nakledilenler sünnet kapsamından çıkarılsa da teşri'in asılları arasında yer verilerek onlara da sünnetvari bir fonksiyon yüklenmiş olmaz mı? İmamların sözlerinin teşri'i bir asıl sayılması, el-

⁵⁴ el-Mufid, *el-İhtisâs*, 280; Benzer içerikli diğer rivayetler için bkz. el-Mufid, *el-İhtisâs*, 281, 282.

⁵⁵ Burada gaybî konularla kastedilenin imamların meydana gelecek şeyleri önceden bilmeleri, insanların kafalarından geçen şeylerden haberdar olmaları vb. hususlar olduğu anlaşılmaktadır. İmamların her sene Kadir gecesinde o sene meydana gelecek hadiseler hakkında bilgilendirilmelerine dair rivayetler bu bağlamda zikredilebilir: Kuleynî, *el-Kâfî*, 1:250. Yine mütেকaddimûn dönemi uşûlîlerinin gaybın bilgisini imamların gelecekte vukû bulacak hadiselerin bilgisine sahip olmasıyla ilişkilendirerek böyle bir bilgiye karşı çıkmaları bu bağlamda değerlendirilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünügür, "Şîa'da Metin Tenkidi," 50-52. Kuzudişli de imamların yeni bilgiler edinmeye devam etmesi anlamında onlara atfedilen muhaddesliğin, şer'î ahkamdan ziyade meydana gelmiş veya gelecek olaylara has bir kullanım olduğu fikrine daha sıcak bakmaktadır: Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, 162-163.

⁵⁶ el-Mufid, *el-İhtisâs*, 286.

⁵⁷ el-Mufid, *el-İhtisâs*, 286-287.

⁵⁸ el-Mufid, *et-Tezkira*, 28.

Mufid'in *el-İhtisâs*'ta yer verdiği imamların bilgisinin kaynağının Hz. Peygamber olduğuyula ilgili rivayetlerle birlikte düşünülmelidir. Bu rivayetlere göre imamların aḥbârı Hz. Peygamber'in sünnetinin taşıyıcıları olmaları bakımından kaynaklık değeri kazanmaktadır. Yine *et-Tezkira*'nın sonundaki imamların ahbarıyla ilgili ifadeleri, el-Mufid'in ahkam konusunda imamlara herhangi bir yetki öngörmediğini gösterir. Buna göre, ihtilaflı iki rivayeti uzlaştırmaya çalışan bir kimse, şayet her iki rivayeti de hakikate hamletmesi mümkün değilse bunlardan birini hakikate diğerini ise mecaza hamletmek suretiyle aralarını cem' edebilir. Ancak bu mümkün değilse rivayetlerden biri ya da her ikisinin de fesadına hükmedilir. Rivayetlerin arasını uzlaştırmada neshin de bir çözüm olabileceğini belirten el-Mufid, bu tarz bir neshin ise ancak Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler bağlamında söz konusu olabileceğini, zira imamların ibadetler konusunda bir şeyleri değiştirme yetkisi bulunmadığından onlardan aktarılan rivayetlerle neshin mümkün olmadığını ifade eder.⁵⁹ İhtilaflı rivayetler hakkında yapılan bu açıklamalarda bizi daha ziyade ilgilendiren husus, imamların ibadetler konusunda bir şeyleri değiştirme yetkisi bulunmadığına dair ifadedir. Burada ibadetlerle kastedilen ahkam alanının tamamı olmalıdır. Zira İmāmî hadis kaynaklarında ihtilaflı rivayetlere ahkam alanının tamamında çokça rastlanır. Mütakaddimûn dönemi ulemasınca sünnetin Hz. Peygamber'in ahkam alanındaki tasarrufları anlamında kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, imamların el-Mufid'e göre ahkam alanında bir değişiklik yapamaması, onların esasında Hz. Peygamber'den ayrı olarak birer sünnet koyucu ya da bağımsız birer hüküm mercii olarak görülmediği anlamına gelir. Diğer yandan imamların Hz. Peygamber'in sünnetini aktardıkları kabul edilirken onların sözlerinin üçüncü şer'î asıl olarak zikredilmesinin, şayet Hz. Peygamber'in sünnetine ilavede bulunmaları söz konusu değilse pek de makul olmadığı düşünülebilir. Ancak burada kanaatimizce imamların ayrıcalıklı konumu vurgulanmaya çalışılmaktadır. İmāmî anlayışa göre ilahi olarak görevlendirilmiş olmaları, Hz. Peygamber'in sünnetine eksiksiz bir şekilde varis olmaları ve bunu insanlara aktarırken ismet sıfatıyla korunmaları, imamların sözlerini - çoğunlukla doğrudan Hz. Peygamber'e isnad edilmese dahi- onun sünnetini aktaran diğer bütün insanların sözlerinden çok daha ayrıcalıklı bir konuma taşımaktadır.

Hadis eserlerinden yalnızca eş-Şaffâr'ın *Beşâir*'inde yer alan, Hz. 'Alî'nin Kitap ve sünnette hakkında bir şey varit olmayan hususlarda tahminde

⁵⁹ el-Mufid, *et-Tezkira*, 45.

bulunup isabet ettiğine dair iki rivayete el-Mufid, *el-İhtisâs*'ta yer verir.⁶⁰ El-Mufid'in Hz. Peygamber'i imamların ahkam konularındaki bilgisinin tek kaynağı olarak takdim ettiği ifadelerinin hilafına bu rivayetlere yer vermesi nasıl anlaşılmalıdır? Bu noktada akla takkiye ihtimali gelebilir. Hem es-Şadûk sonrası aḥbârî alimlerin hem de el-Mufid'in esasında imamların dinî konularda müstakil olarak hüküm verebileceği ve sünnet ihdas edebileceğine inanmalarına rağmen takkiye yaparak bu inançlarını gizlemiş olabilirler mi? Ancak söz konusu ulemanın yaşadığı tarihî bağlam böyle bir takkiye ihtimalini son derece zayıflatır. Bilhassa es-Şadûk ve el-Mufid, Şî'liği benimseyen ve destekleyen Buveyhî iktidarının hakim olduğu bir zaman diliminde ve coğrafyada yaşamış olduklarından, takiyeye başvurmalarını gerektirecek bir bağlam söz konusu değildir. el-Mufid'in sadece Hz. 'Alî'yle ilgili, tahminde bulunup isabet ettiğine dair iki rivayete yer vermesi, bunu bütün imamların genel bir özelliği olarak sunan diğer rivayetleri eserine almaması, söz konusu rivayetlere yalnızca Hz. 'Alî'nin fazileti bağlamında yer vermiş olabileceği ihtimalini akla getirir. Ayrıca *Beşâir*'deki, Hz. 'Alî'nin bu tahmini yaparken ilham alarak hüküm verdiğiğine dair rivayetleri değil de ilhamın zikredilmediği rivayetlerin esere alınması bu ihtimali güçlendirir. Son olarak Hz. 'Alî'nin dinî bir hükümlerle ilgili isabetli tahminde bulunduğu dair rivayeti zikretmesi, el-Mufid tarafından onun şer'î konularda doğrudan bir kaynak kabul edildiğini göstermez. Nitekim konunun devamında ihtilaflı rivayetler bağlamında aktarılan ifadeleri, el-Mufid'in imamlardan nakledilenlere doğrudan şer'î bir otorite vermediğinin göstergesidir.

el-Mufid'in öğrencileri el-Murtaḏâ ve et-Ṭûsî'nin eserlerinde de benzer açıklamalar yer alır. Her ikisi de imamların şer'î konularda Hz. Peygamber'in getirdiği bilgilere sahip olduklarını ve bunları koruyup aktarma görevini üslendiklerini düşünür. el-Murtaḏâ, Peygamber ve imamların bilmesi zorunlu olan şeyleri sıralarken din ve şer'î ahkamla ilgili hususlar bunlar arasında zikredilir. Bunlardan bahsedilirken işaret edilen ayırım mühimdir. el-Murtaḏâ din ve ahkamla ilgili hususların Hz. Peygamber tarafından ortaya konduğunu, imamlar tarafından korunup aktarıldığını belirtir.⁶¹ el-Murtaḏâ imamet teorisini ortaya koyduğu kapsamlı eseri *eş-Şâfi*'de açık bir şekilde imamın Hz. Peygamber'e herhangi bir konuda ziyade bulunamayacağını, zira bildiklerinin kaynağının Hz. Peygamber olup bunları ondan aldığını ifade eder.⁶² et-Ṭûsî de Peygamber'in getirdiği şeriatın kıyamete kadar varlığını sürdürmesinin, Peygamber zamanındaki gibi

⁶⁰ el-Mufid, *el-İhtisâs*, 310.

⁶¹ el-Murtaḏâ, *er-Resâ'il*, 1: 104.

⁶² el-Murtaḏâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 2:30.

uygulanmasının ancak imamların koruyucu rolü ile mümkün olacağını vurgular.⁶³ el-Murtaḏā ve et-Ṭūsī'nin bu yaklaşımları, imamların şer'î ahkam konusunda Hz. Peygamber'den ayrı olarak yeni bir şey getirmediğine dair kabullerinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Mütekaddimûn alimlerinin sünnet bağlamındaki imamet tasavvurunu netleştirmek için içtihadı da değerlendirmek gerekir. Zira imamların içtihadta bulunup bulunmadıkları meselesi, yeni bir fikhî hükme doğrudan kaynaklık edip etmedikleriyle yakından alakalıdır. Hadis kaynaklarındaki anlatılarda genel olarak re'y, kıyas ve içtihad karşı bir imam imajı resmedilir.⁶⁴ Söz konusu rivayetlerin çokluğu, bu karşıtlığın son derece güçlü olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bunun temel sebeplerinden biri, imamların gerçekten de nakil merkezli bir yaklaşım benimsemeleri olabilir. Nitekim imamların, Hz. Peygamber'in soyundan gelmeleri hasebiyle dinî bilginin aktarımında kendilerini ayrıcalıklı görmeleri ve bu faktörü kendi dinî otoritelerini güçlendirmek için kullanmış olmaları muhtemeldir. Erken dönemde imamlar ve takipçilerinin merkezi konumunda olan Kufe'nin aynı zamanda kıyası etkin şekilde kullanan Hanefilere de ev sahipliği yapmasıysa, imamların kurmaya çalıştıkları nakil merkezli dinî otoriteye karşı bir tehdit olarak algılanmış ve bu durum imamların rivayetlerindeki şiddetli re'y/kıyas/içtihad karşıtlığını doğurmuş olabilir.⁶⁵ Takim, içtihad karşıtlıklarının kayda değer bir göstergesi olarak imamların kendi taraftarlarınca hiçbir zaman müctehit sıfatıyla anılmamalarını zikreder.⁶⁶

İçtihad karşıtı bir imam tasavvuru, dinî konularda zanna dayanmayı kabul etmeyen ve genel olarak içtihad karşıtlıklarıyla bilinen⁶⁷ Bağdat üşulî alimlerinin görüşleriyle de uyumludur. el-Murtaḏā'ya göre içtihadın yanlışlığını ortaya koyan temel hususlardan biri, kesin delilin olmadığı durumlarda onun zann-ı galibi ortaya koymak için gösterilen bir çaba olmasıdır; fakat Şeriat'ta zanna yer yoktur ona dayanarak verilen bir hüküm de geçerli değildir.⁶⁸ et-Ṭūsī 'Udde'sinde kıyasın ve içtihadın reddi için iki ayrı

⁶³ et-Ṭūsī, *el-İktisâdu'l-Hādî ilâ Tarihi'r-Reşâd*, 187.

⁶⁴ el-Berķī, *el-Meḥâsin*, 209-215; Eş-Şaffâr, *Beşâir*, 517-520; Kuleynî, *el-Kâfî*, 54-59.

⁶⁵ Gaybet öncesi dönemde Şî'a içerisinde imamların kıyas yapabileceğini, ma'sûm olduğu için yaptığı kıyasta hatadan korunacağını savunan kesimlerin de olduğuna dair bilgi için bkz. Metin Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu*, 226-227, 244.

⁶⁶ Liyakat Takim, *Shi'ism Revisited*, 62.

⁶⁷ Norman Calder, "Doubt and Prerogative: The Emergence of an Imâmî Shî'î Theory of Ijtihād," 61.

⁶⁸ el-Murtaḏā, *eş-Şâfi*, 1: 169

bölüm tahsis eder.⁶⁹ Kıyas konusuna ayırdığı bölümde kıyasla ilgili genel bilgiler verdikten sonra kendisine göre kıyasın neden dinde delil olamayacağını açıklar; yine bu kısımda imamlardan Muḥammed el-Bâkır ve Ca'fer eş-Şâdık'ın kıyasa karşı olduklarını ve onlardan bu konuda birçok haberin nakledildiğini belirtir.⁷⁰ İctihatta ilgili kısımda ele aldığı konulardan biri Hz. Peygamber'in içtihat yapıp yapmadığıdır. et-Ṭūsî'ye göre ne onun ne de raiyetindeki herhangi birinin içtihatla bulunması caiz değildir.⁷¹

Mütেকaddimûn dönemindeki hem aḥbârî hem uşûlî eğilimli alimler, imamların kıyas ya da içtihatla bulunmadıklarını, dinî konularda kendi re'yelerini esas alamadıklarını savunurken bu tutumun imamların takipçileri tarafından da sürdürülmesi gerektiği kanaatinindedir. Bu durum hicri 7. asırdan sonra değişmiş ve Hille Ekolü alimleriyle birlikte imamın gâib olduğu süreçte ulemanın içtihatla bulunabileceği görüşü, yine imamlardan nakledilen birtakım rivayetler üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁷² Bununla birlikte imamın şer'î konularda içtihatla bulunamayacağına dair genel kabulde bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

İsmet kavramı, mütেকaddimûn dönemi İmâmiyye kaynaklarında imamların Şeriat'ın koruyucusu olmasıyla ilişkilendirilen bir diğer husustur. Peygamber'den sonraki en önemli görevleri, onun getirdiği Şeriat'ı koruyup aktarmak olan imamların ismet sıfatına sahip olması, İmâmiyye'ye göre bu görevi hatasız bir şekilde yerine getirmelerinin garantisidir. el-Mufid bu hususa imamın neden ma'sûm olması gerektiğine dair sunduğu deliller arasında yer verir. Buna göre İmam şeriatın koruyucusudur (ḥâfızan li's-şer'i); şayet ma'sûm olmasaydı onun Şeriat'a ziyadede bulunmayacağından ya da ondan bir şeyleri çıkartmayacağından emin olunamazdı.⁷³ el-Mufid'in söz konusu delillendirmesi, -tartışmalı yönü bir tarafa- İmâmiyye mezhebine göre imamların Peygamber tarafından getirilen Şeriat'ta herhangi bir değişiklikte bulunamayacağını en açık ifadesidir. Hz. Peygamber'den müstakil olarak bir hüküm koymak; Kur'an'ın açıklaması,⁷⁴ tahsisi,⁷⁵ neshi

⁶⁹ et-Ṭūsî, *Udde*, 2: 647-719, 723-35.

⁷⁰ et-Ṭūsî, *Udde*, 2: 666-67.

⁷¹ et-Ṭūsî, *Udde*, 2: 733. Bağdat uşûlî alimleri her ne kadar içtihat ve kıyasa karşı çıksalar da aklı temel bir delil olarak kabul ettiklerini belirtmek gerekir. Habib Kartaloğlu, "Şiî İmâmiyye'de Akıl," 224-5.

⁷² Calder, "Doubt and Prerogative," 75-7; Gleave, Rajani, "Shi'i Family of Legal Theories," 25-9.

⁷³ el-Mufid, *en-Nuketu'l-İ'tikâdiyye*, 40.

⁷⁴ Kur'an'ın tefsirinde imamların Hz. Peygamber ile aynı bilgiye sahip olduklarına dair rivayet için bkz. el-Mufid, *el-İhtisâs*, 266-267.

⁷⁵ Makalede ortaya konulduğu üzere mütেকaddimûn dönemi alimleri imamların sözlerini/hadislerini Hz. Peygamber'in sünnetinin aktarıcısı kabul ettiklerinden imamlar tarafından

kabilinden sözler söylemek de Şeriat'a ziyade olacağından İmâmiyye'ye göre ismet sıfatı esasında imamların bütün bunları yapamayacaklarının da garantisidir. Benzer bir ifadeye el-Mufid'in öğrencilerinden et-Ṭūsî'de de rastlanır. Ona göre "İmamların sözü, onların ismet sıfatına sahip, Şeriat'ın koruyucuları olarak Peygamber'in yolunu aynen izlemelerinden dolayı hüccettir."⁷⁶

İmamların ismetinin Şeriatı koruma ve aktarmayla ilişkilendirilmesi, Uşûlîliğin teşekkülünden önce hâkim olan ahbârî anlayışta da mevcuttur. Erken dönem Ahbârîliğinin önde gelen temsilcilerinden eş-Şadûk; el-Mufid ve et-Ṭūsî'den biraz farklı bir bağlamda, ismet sıfatına sahip imamların Kur'an ve sünnetin koruyuculuğu görevine işaret eder. Ancak burada onun bahsettiği hıfz Kur'an ve sünnette Allah ve peygamberinin kastettikleri manaların korunmasıdır. Ona göre ancak ismet sıfatına sahip bir imam farklı şekillerde tevil edilebilecek ayet ve sünnetlerdeki esas kastın bilgisine sahiptir ve onu insanlara aktarabilir.⁷⁷ Burada imamlara Kitap ve sünnetten ayrı, müstakil bir alan açılmaya çalışıldığı düşünülebilir. Gerçekten de anlamın nihai belirleyicisi olmalarının imamlara oldukça geniş bir hareket alanı sunacağı açıktır. Ancak eş-Şadûk'un buradaki kastının anlaşılabilmesi için onun imamlar hakkındaki görüşlerinin bütününe bakmak gerekir. Sünnet kavramının izinin sürüldüğü bir önceki bölümden hatırlanacağı üzere eş-Şadûk imamların Hz. Peygamber'in getirdiklerine herhangi bir şekilde ekleme yapamayacaklarına inanmaktadır.⁷⁸ Yine ona göre imamların dinî konulardaki bilgisinin kaynağı Hz. Peygamber olduğundan Kur'an ve sünnetin doğru bir şekilde anlaşılması için yaptıkları açıklamaların kaynağı da ondan başkası olamaz.

İmamlardan nakledilenlerin İmâmiyye mezhebinde hadis kapsamında kabul edilmesi bu kısımda sunulan bilgi ve değerlendirmeler bağlamında düşünüldüğünde, imamlarının sözlerine -mezhep itikadınca- Hz. Peygamber'in sünnetinin koruyucusu ve aktarıcısı olmaları bakımından değer atfedilmektedir. Yoksa onların sözlerinin de hadis kapsamına alınmasının Hz. Peygamber gibi birer sünnet koyucu olarak görülmelerinden kaynaklandığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Bunun esasında

yapılan Kur'an'ın umurunun tahsisine dair tasarrufların Hz. Peygamber'e dayandırılacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun haricinde erken dönem uşûlî alimleri zaten haber-i vâhid ile Kur'an'ın umurunun tahsisini kabul etmemektedir. Ünügür Tekin, "İmâmiyye Şîası'nda Umûmu'l-Kur'an'ın Haber-i Vâhidle Tahsisi-Usûlîlik Özelinde," 1135-43.

⁷⁶ et-Ṭūsî, *Et-Tibyân*, 3:237. Benzer ifadeler için bkz. Et-Ṭūsî, *Udde*, 2:595.

⁷⁷ eş-Şadûk, *Me'âni'l-Ahbâr*, 1:133.

⁷⁸ Bu konuda eş-Şadûk'un naklettiği, Hz. Peygamber'in ağzından kendinden sonra konulacak herhangi bir sünneti kesin bir dille reddettiği bir rivayet için bkz. *Men Lâ Yahduruhu'l-Fakîh*, 4: 163.

yalnızca mütেকaddimûn dönemi değil tarih boyunca İmâmiyye'de hakim görüş olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki mütেকaddimûn dönemi sonrasında bu görüşün aynı netlikle dile getirilmediği, birkaç yüzyıl sonra "imamların sünneti" tabirinin kullanılmaya başlandığı görülür.⁷⁹ Her ne kadar imamların sünnetinden Hz. Peygamber'e "niyâbeten" bahsedilebileceği, "aşâleten" sünnet koyucunun Peygamber olduğu vurgusu yapılsa da bu küçük söylem değişikliğinin dahi meseleyi daha kaygan bir zemine çektiğini söylemek mümkündür. İmâmiyye'nin sünnet kavramına yüklediği manadaki daha esaslı değişim hicri onuncu asırda yaşanır. İmâmiyye'nin ilk hadis uşûlü müelliflerinden Huseyn el-Âmilî sünneti "Nebî'nin ya da imamların yolu" şeklinde tanımlar. Aşâleten-niyâbeten vurgusu, el-Âmilî'de de devam eder ve imamların sünnetinin Hz. Peygamber'den naklen olduğu belirtilir.⁸⁰ Ancak günümüze gelinceye kadarki süreçte asaleten-niyabeten vurgusunun gittikçe zayıfladığı düşünülmektedir.

Sonuç

İmâmiyye mezhebinin sünnet anlayışının ana hatlarıyla ortaya konabilmesi için, mezhebin imamet konusundaki görüşlerinin sünnet anlayışına yansımaları tespit edilmelidir. Bu bağlamda netleştirilmesi gereken hususlardan biri, İmâmiyye'ye göre ma'şûm olan imamların da birer sünnet koyucu olarak kabul edilip edilmediğinin belirlenmesidir. Mezhebin mütেকaddimûn döneminde telif edilen ve sonraki dönemlerdeki telifata esas teşkil eden hadis, uşûl ve furû' eserleri üzerinden yapılan araştırmada, bu dönemde imamlara müstakil bir sünnet atfedilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu dönemde sünnetin kapsamına, Hz. Peygamber'in şer'î ahkam, helal-haram konularındaki tasarruflarının ve verdiği hükümlerin dahil edildiği anlaşılmaktadır. Mütেকaddimûn döneminde yaşayan aḥbârî ve uşûlî yaklaşıma sahip ulema, imamların yeni sünnetler ihdas etme bağlamında değil, Şeriat'ın korunması ve onun insanlara doğru bir şekilde aktarılması doğrultusunda bir görev icra ettikleri algısının mevcut olduğu tespit edilmiştir. Mütেকaddimûn uleması, İmâmiyye'nin imamlara atfettiği ismet sıfatı ve ilham vasıtasıyla ilahi bilgilendirmeye tabi oldukları genel kabulünü, onların sünnet koyma yetkisine sahip olmalarıyla ilişkilendirmemektedir. Zira onlara göre ismet sıfatı, imamlarca tevarüs edilen dinî bilginin hatasız bir şekilde aktarılmasını garanti altına alır. Yine imamların ilham vasıtasıyla aldıklarına inanılan bilginin ahkam konularını kapsamadığı belirtildiğinden, bu da imamlar tarafından konulan bir sünnete delil olarak gösterilemez.

⁷⁹ Tespit edilebildiği kadarıyla bu tabiri ilk kullanan, hicri sekizinci asrın önde gelen uşûlî alimi Şehîd-i Evvel'dir (ö. 786/1384).

⁸⁰ Huseyn b. 'Abdişşamed el-Âmilî, *Vuşûlu'l-Ahyâr ilâ Uşûli'l-Aḥbâr*, 127.

Mütekaddimûn döneminde durum böyle olmakla birlikte bu dönemde İmâmiyye ulemasının imamları sünnetin koruyucusu ve doğru aktarımının garantisi olarak takdim etmelerinin arka planı da irdelenmelidir. Böyle bir formülasyonla imamların kendi rey ve içtihatlarıyla ortaya koydukları şeylerin sorgulanmasını engellemek ve onlara tartışmasız bir dinî otorite atfetmek istenmiş olabileceği akla gelen hususlardan biridir. Ancak diğer yandan ulemanın, Hz. Peygamber'in ahkama dair temel sünnetinin aktarıldığı bir yazılı belgenin imamlara tevarüsüne dair kabulleri ve imamların Allah ve Hz. Peygamber tarafından tayin edildiklerine inanmaları da söz konusu formülasyonun ortaya çıkması için yeterli bir zemin olarak değerlendirilebilir.

Müteahhirûn döneminde "imamların sünneti" kabulüne giden yolun açılması kanaatimizce sünnet ve hadisin özdeşliğine dair yaygın algıyla yakından alakalıdır. İmam eş-Şâfi'î'nin formüle ettiği sünnet-hadis özdeşliği, Sünni anlayışta son derece belirleyici olmuş, ravi ve senede dair belirli süzgeçlerden geçirilmiş hadis rivayetleri ekseriyetle sünnetin bizzat kendisi/tek kaynağı kabul edilmiştir. Eş-Şâfi'î/Ehl-i Hadis çizgisi, İmâmiyye'nin hadis anlayışı üzerinde hicri 7. asırdan itibaren artan bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla söz konusu özdeşlik zaviyesinden bakıldığında hadislerinden söz edilen imamların tıpkı Hz. Peygamber gibi birer sünnet koyucu olduklarına dair kabul de kendiliğinden şekillenmiş olabilir. Mütekaddimûn ve müteahhirûn ulemanın sünnet anlayışlarındaki değişimin izini sürecek bir çalışmada bu hususun irdelenmesi faydalı olacaktır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Alijanov, Rahil. "Fıkında Sünnetin Delil Oluşu." Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2016.

el-Âmilî, Huseyn b. 'Abdişşamed. *Vuşûlu'l-Ahyâr ilâ Uşûli'l-Aḥbâr*. Tah. Ca'fer el-Mucâhidî-Atâullâh er-Rasûlî. Bağdat, Dâru'l-Kutubi'l-Vaḥanî, 2015.

Amir-Moezzi, Mohammad Ali. *The Divine Guide in Early Shi'ism*. Çev. David Streight. New York: State University of New York Press, 1994.

- ‘Askerî, Murtaḏâ. “Şi’a’ya Göre Sünnetin Dindeki Yeri.” *Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Bayhom-Daou Tamima. “Hishâm b. al-Hakam (d. 179/795) and His Doctrine of the Imam's Knowledge.” *Journal of Semitic Studies* 48/1 (2003): 71-108.
- Bayhom-Daou, Tamima. “The Imam’s Knowledge and The Quran according to al-Faḏl b. Shâdhân al-Nisâbüri.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 64/2 (2001), ss. 188-207;
- el-Berkî. *el-Mehâsin*. Tahran: Dâru’l-Kutubi’l-İslâmî, 1370.
- Bozan, Metin. *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru 4 ve 5. Asırlar*. Ankara: İlahiyât, 2007.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu Mâsum Oniki İmam İncancının Ortaya Çıkışı*. İstanbul: İSAM, 2018.
- Bulut, Halil İbrahim. *Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Calder, Norman. “Doubt and Prerogative: The Emergence of an Imâmî Shî'î Theory of İjtihâd.” *Studia Islamica* 70 (1989): 57-78.
- Demirel, Serdar. *Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*. İstanbul: Karınca Polen, 2014.
- el-Ehvâzî, el-Hüseyn b. Sa'id. *Ez-Zuhd*. Kûm, 1399.
- el-Eş'arî, Ahmed b. 'İsa. *En-Nevâdir*. Kûm: Medresetu'l-İmâm el-Mehdî, 1408.
- Gleave, Robert. *Scripturalist Islam*. Leiden: Brill, 2007.
- Gleave, Robert ve Kumail Rajani. “Shi'î Family of Legal Theories: An Introduction” *Shi'ite Legal Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.
- Haider, Najam. *Shî'î Islam: An Introduction*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Hakîm, Muhammed Taķî. *Es-Sunnetu fî Ş-Serî'ati'l-İslâmî*. Tahran: Menşürâtu Mu'esseseti'l-Bi'ḡe, 1402.
- el-Ḥimyerî, Ebû'l-'Abbâs. *Kurbu'l-İsnâd*. Kûm: Mu'essese-i Âli'l-Beyt, 1413.
- Ḥubbullâh, Ḥaydar. *Hucciyetu'l-Hadiş*. Beyrût: Mu'essesetu'l-İntişâri'l-'Arabî, 2016.
- Ḥubbullâh, Ḥaydar. *Hucciyetu's-Sunne fî'l-Fikri'l-İslâmî*. Beyrût: Mu'essesetu'l-İntişâri'l-'Arabî, 2011.
- Ḥubbullâh, Ḥaydar. *Nazarıyyetu's-Sunne fî'l-Fikri'l-İmâmiyyi'ş-Şî'î*. Beyrût: Mu'essesetu'l-İntişâri'l-'Arabî, 2006.
- Kartaloğlu, Habib. “Şif İmâmiyye'de Akıl.” *Akıl Kitabı-1* içinde, ed. Turgut Akyüz. İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.
- el-Keşşî, Muhammed b. 'Ömer. *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl*. Meşhed: Mu'essese-i Neşr-i Dânişgâh-i Meşhed, 1409.
- Kohlberg, Etan. *Belief and Law in Imâmî Shî'ism*. Aldershot: Variorum, 1991.
- el-Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb. *El-Kâfî*. Tahran: Dâru’l-Kutubi’l-İslâmî, 1363.
- Kutluay, İbrahim. “İmâmiyye Şiası'na Göre Haber-i Vâhidin Hücciyeti Problemi - Şeyhü't-Tâife et-Tûsî Özelinde.” *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 14:2 (2014): 63-84.

- Kutluay, İbrahim. *Şîa'da Hadîs Usûlü: Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Kutluay, İbrahim. "İsnâaşeriyye İmâmiyyesi'ne Göre Hadis ve Sünnetin Kaynakları." *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe Sempozyumu III*, ed. Abdullah Aydınlı, Hayati Yılmaz, Erdinç Ahatlı vd., içinde 179-212. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Kuzudişli, Bekir. *Şîa ve Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Kuzudişli, Bekir. "Şîa'da Kur'an-Sünnet İlişkisi." *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*, ed. Bünyamin Erul, içinde 63-92. İstanbul: Kuramer, 2010.
- Modarressi, Hossein. *Crisis and Consolidation In The Formative Period of Shi'ite Islam*. Princeton: The Darwin Press, 1993.
- el-Mufîd. *el-Fuşûlu'l-Muhtâra mine'l-'Uyûn ve'l-Meḥâsin*. Çum: el-Mu'temeru'l-'Âlemî, 1413.
- el-Mufîd. *el-İhtişâş*. Ed. 'Alî Ekber el-Gaffârî. Çum: el-Mu'temeru'l-'Âlemî, 1413.
- el-Mufîd. *el-Mesâ'ilü's-Sâgâniyye*. Beyrût: Dâru'l-Mufid, 1413.
- el-Mufîd. *el-Mesâ'ilü's-Seraviyye*. Beyrût: Dâru'l-Mufid, 1414
- el-Mufîd. *el-Mukni'a*. Çum: Kongretu Şeyḥ Mufid, 1413.
- el-Mufîd. *en-Nuketü'l-İ'tikâdiyye*. Beyrût: Dâru'l-Mufid, 1414.
- el-Mufîd. *et-Tezkira bi-Uşûli'l-Fıḫh*. Beyrût: Dâru'l-Mufid, 1414.
- Muradov, Safa. "Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Farklılaşmasında Hadis Rivâyetlerinin Rolü." Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2019.
- el-Murtaḏâ. *ez-Zer'â ilâ Uşûli's-Serî'a*. Çum: Mu'essesetu'l-İmâm eş-Şâdık, 1429.
- el-Murtaḏâ. *er-Resâ'il*. Çum: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1405.
- el-Murtaḏâ. *eş-Şâfi fî'l-İmâme*. Tahran: Mu'essesetu's-Sâdık, 1407/10.
- en-Nu'manî, Muḥammed b. İbrâhîm. *Kitâbu'l-Ġaybe*. Tahran: Neşr-i Şadûḫ, 1397.
- Özpinar, Ömer. *Şîi Hadis Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Sachedina, Abdulaziz A. *The Just Ruler In Shi'ite Islam*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- es-Şadûḫ. *Kitâbu'l-Hidâye fî'l-Uşûl ve'l-Furû'*. Ed. Âyetullâh el-Mar'âşî. Çum: Mu'essesetu'l-İmâm el-Hâdî, 1432.
- es-Şadûḫ. *Me'âni'l-Aḥbâr*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1979.
- es-Şadûḫ. *Men Lâ Yaḥḏuruḥu'l-Faḫîh*. Çum: yy, 1404.
- es-Şaffâr, Ebü Ca'fer Muḥammed. *Beşâiru'd-Deracât*. Ed. Hasen Küçebâġî. Beyrût: Munteşirâtu'l-'Âlemî, 1404.
- Stewart, Devin. *Islamic Legal Orthodoxy*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1998.
- Suiçmez, Yusuf. *Şîa Hadis Tarihi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Takim, Liyakat. *Shi'ism Revisited*. New York: Oxford University Press, 2022.
- Takim, Liyakat. *The Heirs of the Prophet Charisma and Religious Authority in Shi'ite Islam*. New York: State University of New York Press, 2006
- et-Ṭûsî. *el-İḫtişâdu'l-Hâdî ilâ Ṭariḫi'r-Reşâd*. Tahran: Menşürâtu Mektebeti Câmî'i Çehelsuton, 1400.

- et-Ṭūsî. *el-İstibşâr fî Maḥtulife mine'l-Aḥbâr*. Ed. Seyyid Ḥasen Ḥorasân. Necef: Matba'atu'n Necef, 1375.
- et-Ṭūsî. *el-Ḥilâf*. Ḳum: Mu'essesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1407.
- et-Ṭūsî. *el-Mebşût fî'l-Fıḳhi'l-İmâmiyye*. Tahran: el-Mektebetu'l-Murtaḍaviyye, 1387.
- et-Ṭūsî. *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Ḳur'ân*. Ed. Aḥmed Ḥabîb Ḳasîru'l-Âmilî. Beyrût: Dâru İḥyâ'it-Turâsî'l-'Arabî.
- et-Ṭūsî. *'Uddetu'l-Uşûl*. Ed. Muḥammed Riḳâ el-Enşârî. Ḳum: yy, 1417.
- et-Ṭūsî. *el-Uşûlu's-Sittetu 'Aşer*. Ḳum: Dâru'ş-Şebusterî, 1363.
- Uyar, Mazlum. *İmamiyye Şiasından Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Ünügür, Peyman. "Şîa'da Metin Tenkidi." Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara, 2017.
- Ünügür Tekin, Peyman. "İmâmiyye Şîası'nda Umûmu'l-Kur'an'ın Haber-i Vâhidle Tahsîsi -Usûlîlik Özelinde-." *Hitit İlahiyat Dergisi* 21:2 (2022): 1127-1160.